

محمد مهیار

مقدمه

گسترش اسلام در پهنه ایران زمین، نیاز به ترجمه و تفسیر کتاب الهی مسلمانان را به زبان محلی آشکار کرد. هر چند در مقدمه ترجمه تفسیر طبری، اولین ترجمه و تفسیر از قرآن کریم را متعلق به سال‌های قبل از ۴۰۰ هجری قمری می‌داند، اما ظاهراً پیش از این تاریخ هم باید ترجمه‌هایی از قرآن کریم به زبان فارسی انجام گرفته باشد. جسته گریخته اشاراتی هم در متون کهن به این ترجمه‌ها هست، مثلاً جاحظ در البیان و التّبیین می‌گوید: موسی بن سیتار اسواری (م ۲۵۵ هـ. ق) قرآن را به فارسی تفسیر کرده است. یا شمس الاثمه سرخسی (م ۴۹۰ هـ. ق) در المبسوط نوشته است: سلمان پارسی فاتحه‌الکتاب را برای فارسی‌زبانان ترجمه کرد تا در نماز بخوانند. پس ایرانیان اولین مللی بوده‌اند که به ترجمه و تفسیر قرآن اقدام کردند و شاهد این گفته آثار متعددی است که دست‌نوشته‌های آنها در کتابخانه‌های اکناف عالم نگهداری می‌شود و شاید بیش از همه در کتابخانه آستان قدس رضوی از این آثار می‌توان یافت.

نگارنده بر آن است تا در این مقاله به تعدادی از این آثار اشاره‌ای گذرا و نیم‌نگاهی داشته باشد. این دست ترجمه و تفسیرها به جز تعدادی، که ابتدا به آن اشاره می‌شود، مابقی ناتمام به دست ما رسیده است و یا در اصل کامل بوده اما بر اثر مرور زمان از بین رفته است. علاوه بر ترجمه تفسیر طبری و ترجمه سوراآبادی و ترجمه ابوالفتح رازی که در جای دیگر به آنها پرداخته‌ام می‌توان از این قرآن‌های مترجم یاد کرد.

۱. ترجمه و تفسیر تاج التّراجم فی التفسیر القرآن للاعاجم: از ابوالمظفر شاهفور بن ظاهرین محمد اسفراینی متوفی به سال چهارصد و هفتاد و یک هجری قمری. این اثر، ترجمه و تفسیر تمام

قرآن کریم را شامل می‌شود و دست‌نوشته‌های متعددی از آن در کتابخانه‌های مختلف وجود دارد. نگارنده براساس چند نسخه کهن از این اثر قرآنی مترجم در دست تألیف دارد که امید است به اتمام آن توفیق حاصل کند. در عین حال ترجمه و تفسیر کامل این اثر گرانقدر به کوشش استاد مایل هروی و علی اکبر الهی خراسانی در حال انتشار است که تا به حال سه مجلد از آن، یعنی از آغاز تا آیه ۱۲ از سوره انبیاء در انتشارات علمی و فرهنگی با همکاری میراث مکتوب منتشر شده است.

۲. ترجمه و تفسیر معروف به بصایر یمینی: اثری است کامل از معین الدین محمد بن محمود نیشابوری متعلق به قرن ششم هجری قمری، سال تحریر دست‌نوشته آن ششصد و هشتاد و پنج است که علی بن محمد بن احمد الادیب البخاری، اسد الخطاطین آن را کتابت کرده است، این متن را استاد علی رواقی تصحیح کرده‌اند که جلد اول آن (از آغاز تا آیه ۱۵۸ از سوره آل عمران) در سال ۱۳۵۹ به وسیله انتشارات بنیاد فرهنگ ایران چاپ شده است و امید است مابقی این اثر نفیس هر چه زودتر به زیور طبع آراسته شود.

۳. ترجمه و تفسیر نسفی: اثر ابو حفص نجم الدین عمر بن محمد بن احمد بن اسماعیل بن لقمان نسفی معروف به مفتی الثقلین (۵۳۸-۴۶۲ هـ. ق) شامل ترجمه و تفسیر مختصر از کل قرآن کریم که در دو مجلد به تصحیح و توضیح دکتر عزیزالله جوینی به وسیله بنیاد قرآن و سازمان اوقاف در سال ۱۳۵۳-۱۳۵۴ به چاپ رسیده است. دست‌نوشته این اثر در سال هشتصد و نود کتابت شده است.

۴. ترجمه فارسی قرآن ری: که به سال ۵۵۶ هـ. ق به صورت تحت اللفظی و بین السطور، به وسیله ابو علی بن الحسن بن الحسن الخطیب در قریه کهکابری تحریر یافته است. نسخه خطی این ترجمه کامل در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود. دکتر محمد جعفر یاحقی این ترجمه را تصحیح کرده است و در انتشارات شهید رواقی در سال ۱۳۶۴ هـ. ش به چاپ رسیده است.

۵. تفسیر درواجکی معروف به لطائف العرفان: اثر ابو نصر احمد بن حسن زرینی سلیمانی درواجکی بخارایی (متوفی ۵۴۹ ق) این تفسیر فارسی هنوز به چاپ نرسیده است اما دست‌نوشته‌های فراوانی با تحریرهای متفاوت از آن در کتابخانه‌های مختلف موجود است.

۶. ترجمه قرآن مخدوم نوح: به قلم مخدوم لطف الله بن مخدوم نعمت الله (۹۹۸-۹۱۱ هـ. ق) این اثر اولین ترجمه فارسی در هند به حساب می‌آید، مترجم نکات تفسیری را بین قوسین قرار داده است. این اثر به وسیله ابوسعید مولانا غلام مصطفی قاسمی تصحیح شده است و در هند به چاپ رسیده.

۷. ترجمه و تفسیر حسینی : که به مواهب علیّه هم شهرت دارد، اثر ملاحسین واعظ کاشفی سبزواری (متوفی ۹۱۰ هـ. ق) است. این ترجمه و تفسیر که بارها در هند و پاکستان به طبع رسیده، به مذاق شیعه امامیه تألیف شده است.

۸. ترجمه و تفسیر شریف لاهیجی : نوشته بهاءالدین محمد بن علی شریف لاهیجی از علمای شیعه امامیه عصر صفوی است که بین سال‌های (۱۰۸۸-۱۰۹۵) در هند تألیف کرده است. این ترجمه و تفسیر به همت جلال الدین محدث ارمونی و محمد آیتی به وسیله اداره کل اوقاف در چهار مجلد به چاپ رسیده است.

۹. ترجمه و تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین : اثر ملّا فتح اللّه کاشانی متوفی به سال نه صد و هشتاد و هشت است. مترجم که از علمای امامیه است اثر خود را در پنج مجلد تألیف کرده است، این اثر با مقدمه و تصحیح میرزا ابوالحسن شعرانی در ده جلد و بار دیگر به وسیله علی اکبر غفّاری به چاپ رسیده است.

۱۰. ترجمه تفهیم القرآن : نگاشته ابوالاعلی مودودی، به منصوره که در شش جلد به تصحیح سید احمد مودودی چشتی در (۱۹۸۹م) در لاهور پاکستان به چاپ رسیده است.

ترجمه و تفسیرهای ناتمام

۱. ترجمه قرآن قدس : از مترجم و زمان ترجمه اطلاعی در دست نیست، این ترجمه سوره فاتحه و دو بیست و سیزده آیه از آغاز را ندارد و حدود هژده سوره از انجام آن افتاده است، نسخه منحصر به فرد آن با شماره ۵۴ در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود، دکتر علی رواقی این اثر را در دو مجلد با قطع سلطانی بزرگ در سال ۱۳۶۴ در انتشارات شهید رواقی به چاپ رسانده است. مصحح محترم آن، حدس زده‌اند که تاریخ ترجمه بین سال‌های ۲۵۰ تا ۳۵۰ هـ. ق است، گروهی معتقدند که احتمال دارد این ترجمه به یکی از لهجه‌های جنوب خراسان انجام گرفته باشد.

۲. ترجمه و تفسیر قرآن پاک : اصل دستنویس این متن در کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور نگهداری می‌شود. بنیاد فرهنگ ایران در سال ۱۳۴۴ شمسی یک بار آن را به صورت عکسی به کوشش مجتبی مینوی و یک بار به صورت چاپی به اهتمام علی رواقی در ۱۳۴۸ شمسی به چاپ رسانده است. این قرآن شامل ترجمه و تفسیر آیه‌های ۶۵ تا ۱۵۱ از سوره بقره است و تاریخ تحریر و مترجم آن نامعلوم است، اما شیوه املائی و ویژگی‌های زبانی آن به سده پنجم هجری قمری در شرق ایران نزدیک است. نظر به اهمیت این ترجمه از نظر زبان‌شناسی، خصوصیات

زبانی آن را دکتر علی اشرف صادقی در مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی تهران در شماره ۷۷ ص ۶۵ منتشر کرده است و نیز حسین داوری آشتیانی ویژگی های املائی آن را در یک مجلد جزو انتشارات فرهنگستان زبان ایرانی (فرهنگستان دوم) در سال ۱۳۵۷ به چاپ رسانده .

۳. بخشی از تفسیر کهن به پارسی : این ترجمه و تفسیر از مؤلفی ناشناخته است که حدود قرن چهارم انجام گرفته و شامل آیه ۱۷۴ از سوره مبارک اعراف تا آخر آیه ۶۹ از سوره نحل است . این اثر با تصحیح و تحقیق سید مرتضی آیه الله زاده شیرازی و مقدمه دکتر علی رواقی به سال ۱۳۷۵ جزو انتشارات میراث مکتوب با مشارکت مرکز فرهنگی نشر قبله به چاپ رسیده است .

۴. تفسیری بر عسری از قرآن مجید : از مترجمی ناشناخته است ، تاریخ کتابت آن از روی قرآن سبک زبانی به قبل از قرن ششم می رسد ، این متن شامل ترجمه و تفسیر از آیه ۷۶ سوره کهف تا آیه ۲۰ سوره فرقان است یعنی حدوداً جلد ششم از تفسیر ده جلدی است ، این اثر به تصحیح و توضیح دکتر جلال متینی جزو انتشارات بنیاد فرهنگ ایران در سال ۱۳۵۳ به چاپ رسیده است .

۵. قرآن شماره ۴ : نسخه خطی آن در موزه آستان قدس رضوی است و تاریخ تحریر آن فراتر از قرن ششم نیست . نام مترجم و تاریخ ترجمه آن معلوم نیست اما در انتهای آن می خوانیم (... سعد بن عبدالجبار بن احمد المکتبی به ابی الحرث فی رمضان سنه ...) که احتمالاً نام کاتب این دستنوشته است . متن این ترجمه و تفسیر هنوز به چاپ نرسیده اما دکتر احمد علی رجایی بخارایی ، فرهنگ لغات فارسی و برابر نهادهای قرآنی آن را همراه با ویژگی های زبانی ترجمه به اضافه مقایسه قسمت هایی از ترجمه با ترجمه های طبری ، سوراآبادی و ابوالفتح تألیف کرده اند ، که در دو نوبت منتشر شده است ، یک بار قبل از انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۰ در انتشارات آستان قدس رضوی و بار دیگر در سال ۱۳۶۳ در مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی .

۶. تفسیر شنقشی : مترجم آن ناشناخته است و تاریخ تحریر آن قبل از قرن دهم است . این ترجمه و تفسیر شامل سوره حمد و از آیه ۱۹ سوره بقره تا آیه ۷۳ سوره یونس است . این اثر به تصحیح محمد جعفر یاحقی در یک جلد به سال ۱۳۵۵ در انتشارات بنیاد فرهنگ ایران به چاپ رسیده است .

۷. تفسیر قرآن مجید نسخه کمبریج : معروف به تفسیر کمبریج ، مکتوب ۶۲۸ هـ . ق این ترجمه و تفسیر از ابتدای سوره مریم تا پایان قرآن را در برمی گیرد . دستنویس این نسخه منحصر به فرد در کتابخانه دانشگاه کمبریج انگلستان نگهداری می شود . دکتر جلال متینی این اثر را تصحیح کرده است و در دو مجلد به سال ۱۳۴۹ در انتشارات بنیاد فرهنگ ایران به چاپ رسانده است .

۸. ترجمه قرآن موزه پارس: مترجم آن ناشناخته است و تاریخ ترجمه آن به حدود اوایل قرن پنجم می‌رسد و شامل سوره مریم تا آخر قرآن است. این اثر به کوشش دکتر علی رواقی در سال ۱۳۵۵ جزو انتشارات بنیاد فرهنگ ایران منتشر شده است.
۹. گزاره‌ای از بخشی از قرآن کریم: مترجم آن ناشناخته است و سال ترجمه آن را نمی‌دانیم، این اثر ترجمه و تفسیر نزدیک به یک ثلث از قرآن را دربردارد. دکتر محمد جعفر یاحقی آن را تصحیح کرده و در سال ۱۳۵۵ جزو انتشارات بنیاد فرهنگ ایران منتشر شده.
۱۰. بخشی از تفسیر کهن: مترجم آن ناشناخته است و تاریخ انشای آن احتمالاً قبل از سال ۴۰۰ هجری قمری است. این اثر مشتمل بر دو پاره تفسیر و ترجمه قرآن کریم است. بخش اول، تفسیری ناتمام بر سوره بقره از آیه ۸۷ تا ۲۷۴، پاره دوم ترجمه همین سوره است. تصحیح آن را محمد روشن انجام داده است و در سال ۱۳۵۱ جزو انتشارات بنیاد فرهنگ به چاپ رسیده.
۱۱. ترجمه‌ای آهنگین از دو جزء قرآن کریم: و نام دیگر آن «پلی میان شعر هجایی و عروضی فارسی در قرن اول هجری» است. پدید آورنده آن ناشناخته است و تاریخ ترجمه آن احتمالاً متعلق به سده سوم و چهارم است، این اثر تقریباً ترجمه موزونی است از دو جزء قرآن مجید که به تصحیح احمد علی رجایی بخارایی در سال ۱۳۵۳ جزو انتشارات بنیاد فرهنگ ایران منتشر شده است.
۱۲. چند برگ تفسیر قرآن عظیم: به کوشش مایل هروری در سلسله انتشارات کتابخانه‌های عامه افغانستان، در کابل در تاریخ جوزای هزار و سیصد و پنجاه و یک منتشر شده است.
۱۳. تفسیر فاتحه‌الکتاب: پدید آورنده آن یکی از فضلالی شیعه امامیه، بعد از عصر ملا محسن فیض کاشانی است. این کتاب تفسیری است از سوره فاتحه‌الکتاب که به سبک عرفانی نوشته شده است. جلال‌الدین آشتیانی آن را تصحیح کرده است و در انتشارات بنیاد فرهنگ ایران یک بار به سال ۱۳۵۷ و بار دیگر در سال ۱۳۶۰ به چاپ رسید.
- در پایان لازم به تصحیح است که تعداد ترجمه‌های ناتمامی که در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود بالغ بر صد و پنجاه مورد است که تا به حال موفق به تصحیح و انتشار تعدادی از آنها شده‌ایم، امید است با عنایت اهل فن تصحیح و محققین و قرآن پژوهان، موفق شویم تمام این آثار به زیور طبع آراسته شود، که خدمتی بزرگ به تاریخ ترجمه قرآن و تاریخ زبان فارسی، خواهد بود.